

Osmanlı Devleti'nde Adliye Teşkilatının Bir Unsuru Olarak Mahkemeler

Kemal Faruk AKSOY

Diyanet İşleri Başkanlığı
Ankara, Türkiye

fkemal1981@gmail.com (Sorumlu Yazar / Corresponding Author)

Makale Bilgileri

Makale Geçmişi

Geliş: 18.09.2023

Kabul: 30.10.2023

Yayın: 20.12.2023

Anahtar

Kelimeler:

Osmanlı, Hukuk,
Mahkeme, Tanzimat,
Adliye.

ÖZET

Osmanlı adliye teşkilatını; hukuk sistemi, hakimlik müessesesi ve mahkemeler olarak üç ana grupta incelemek mümkündür. Araştırma, mahkemelerin nitelikleri ve geçirdikleri değişimlerin kısa tarihini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Çalışmada; Osmanlı mahkemelerinin, kuruluşlarından itibaren imparatorluğun son dönemine kadar geçirdiği değişimler incelenecektir. Osmanlı mahkemeleri, Osmanlı hukukunun bir sonucudur. Bu alandaki düzenlemeler de hukukun tatbikine, idari otorite tarafından verilmek istenen şekli yansıtmaktadır. Osmanlı idarecileri son yüz elli yıllık zaman diliminde, dönemin gerektirdiği ekonomik ve siyasi ihtiyaçları karşılamak için hukuki düzenlemelerin gerekli olduğunu kabul etmişlerdir. Bu düzenlemelerde halkın herhangi bir talebi söz konusu değildir. Sultanlar tarafından “*ihsan*” olarak sunulan ıslahatlar, yönetici sınıf tarafından planlanmıştır. İslam hukukunun ve şer’î mahkemelerin varlığına dokunulmadan yapılan bu düzenlemeler, vatandaşların tamamına uygulanabilecek, eşitliği sağlayabilecek, azınlıklar arasında yayılan milliyetçilik duygusunun önüne geçebilecek, egemenliğe mâni olan kapitülasyonlara engel olabilecek bir set olarak görülmüştür. Yapılan tanzimat ve düzenlemeleri, günümüz Türkiye’si ve Osmanlı Devleti toprakları üzerinde sonradan kurulan devletler de örnek almışlardır. Dolayısıyla bu dönem mahkemeleri üzerinde yapılan çalışmalar bilinmeden, günümüz adliye teşkilatının problemleri hakkında çözüm sunabilmek kolay görülmemektedir. Çalışmada; kanunname ve nizamnameler ile birlikte hukuk tarihini inceleyen telif eserler değerlendirilmiştir.

Courts As A Component Of The Judicial System In The Ottoman Empire

Article Info

Article History

Received: 18.09.2023

Accepted: 30.10.2023

Published: 20.12.2023

Keywords:

Ottoman, Law, Court,
Tanzimat Reforms,
Judiciary.

ABSTRACT

The Ottoman judicial organization can be examined in three main groups: the legal system, the judiciary institution, and the courts. The research aims to outline the qualities of the courts and the brief history of the changes they underwent. In the study; the changes that the Ottoman courts underwent from their establishment until the last period of the empire will be examined. Ottoman courts are a product of Ottoman law, and the regulations in this domain reflect the desired form of law enforcement by the administrative authority. Over the last century and a half, Ottoman rulers recognized the necessity of legal reforms (Tanzimat Reforms) to meet the economic and political demands of their time. These reforms were not driven by public demand but were presented as "grants" by the Sultans and were planned by the ruling class. These reforms (Tanzimat Reforms), without interfering with Islamic law and Sharia courts, were seen as a means to establish a system that could be applied to all citizens, promote equality, counteract the rising nationalism among minorities, and eliminate obstacles to sovereignty posed by capitulations. The Tanzimat and subsequent reforms (Tanzimat Reforms) served as examples for later states established on the territories of modern-day Turkey and the Ottoman Empire. Therefore, without a proper understanding of the courts during this period, it is challenging to provide solutions to the problems faced by today's judicial system. This study evaluates legal history through law codes, regulations, and historical works.

Atıf/Citation: Aksoy, K. F. (2023). “Osmanlı Devleti’nde Adliye Teşkilatının Bir Unsuru Olarak Mahkemeler”, *Necmettin Erbakan Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 6(2), s. 774-796.

“This article is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0)”

Plagiarism: Bu makale intihal programında taranmış ve en az iki hakem incelemesinden geçmiştir. // This article has been scanned via a plagiarism software and reviewed by at least two referees.

GİRİŞ

Hukuk tarihi ne kadar önemli ise “*kazâ*” yani hüküm ve hâkimlik tarihi de o kadar önemlidir. İster şahsa ait olsun ister kamu hukuku olsun, muhafaza altına alınmayan bir hak tek başına bir şey ifade etmez. Adalet ve düzeni sağlama hususunda bir faydası olmaz. Bu sebeptendir ki, toplumlar medenileştikçe yargılama (*muhakeme*) konusu üzerinde durarak hakem heyetleri ve divanlar teşkili ile daimî veya geçici mahkemeler kurmuşlardır.¹

Osmanlı İmparatorluğu'nun adliye teşkilatı; oluşum aşamasında, kendinden önceki İslam devletlerinin adliye sistemini model almıştır. Emevî ve Abbasî Devletleri'nden miras alınan ve Selçuklular tarafından devam ettirilen İslam adliye teşkilatı, Osmanlı adliyesine de kaynaklık etmiştir.² İslam devletlerinin hukuku, şeriat temelli olduğu için şeriatı bilen ve yorumlayan âlimler zamanla ayrı bir ulema sınıfı oluşturdular. Devletin, eğitim, adalet ve din işlerini bu sınıf üzerlerine aldılar. Ulema sınıfı yargılama görevini icra ederken umumiyetle şer'î hukuku uyguladılar. Osmanlı adliye teşkilatında geçerli olan anlayış, şeriatın uygulayıcısı olan hâkimlere müdahale edilmemesidir. Teorik olarak, bir sultanın müçtehit derecesinde bilgi sahibi olduğu takdirde yargılama yapabilmesi mümkündür. Ancak pratikte, sultan adına ve ona vekâleten hâkimler tarafından bu vazife yerine getirilmiştir.³

Şer'î mahkemelerin haricinde gayrimüslim vatandaşların hukuki ihtiyaçları için cemaat mahkemeleri, Osmanlı vatandaşı olmayan zimmiler için konsolosluk mahkemeleri bulunmaktadır. Ayrıca esnaf üzerinde ve lonca benzeri teşekküllerde muhtesip ve kethüdaların, mali hususlarda defterdarların, tarikat mensupları üzerinde şeyhlerin, Hz. Peygamber soyundan gelenler üzerinde nakîbüleşrafların da bir takım yargı yetkileri bulunmaktadır.⁴

I- ŞER'İYE MAHKEMELERİ

Tanzimat öncesi dönemde; Osmanlı Devleti'nde her türlü davanın görüldüğü mahal, şeriatın uygulandığı yer manasına gelen “*Meclis-i Şer' veya Mahfil-i Şer'*” olarak adlandırılmıştır.⁵ Tanzimat'a kadar hukuki meselelerin çözüm mahalli esas olarak şer'îye mahkemeleridir. Bütün uyuşmazlıklara bakmakla yükümlü olan bu mahkemeler, İmparatorluğun yetkili yargı kurumlarıdır.

Merkezde bulunan Divan-ı Hümayun, Şer'îye mahkemelerinde verilen kararların, icabında temyizine veya doğrudan kendisine başvuru davalarda uyuşmazlıkların çözülmesine bakmaktadır.⁶ Divanda Rumeli ve Anadolu Kazaskerleri vazife almışlardır. Duruşmalarda incelenen kararlar, düzeltilmesi için iade edilebildiği gibi kesin hüküm de verilebilmiştir. İstanbul

¹ Berki, Ali Himmet, “İslam'da Kaza Tarihi”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. XVII, s. 1, 1969, s. 153.

² Timur, Taner, (*Kuruluş ve Yükseliş Döneminde*) *Osmanlı Toplumsal Düzeni*, A.Ü.S.B.F. Yayınları, Ankara, 1979, s. 57.

³ Ekinci, E. Buğra, *Osmanlı Mahkemeleri: Tanzimat ve Sonrası*, Arı Sanat Yayınları, İstanbul, 2017, s. 26.

⁴ Ekinci, E. Buğra, “Osmanlı Devleti'nde Mahkemeler ve Kadılık Müessesesi Literatürü”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. III, Say. 5, 2005, s. 419.

⁵ Aydın, M. Akif, “Mahkeme”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XXVII, 2003, s. 341.

⁶ Mumcu, Ahmet, “Dîvân-ı Hümayûn”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. IX, 1994, s. 430.

Galata, Eyüp ve Üsküdar kadılıklarının nezaret ettiği Çarşamba divanı, halkın doğrudan müracaat ettiği ve Veziriazamın başkanlık ettiği İkinci divanı da İstanbul'daki diğer yargılama yerlerindedir.⁷ Yeniçerilerin yargılanması ise yeniçeri ağasının başkanlığını yaptığı Ağa Divanı'nda gerçekleştirilmiştir.⁸

1855 tarihinde, Şeyhülislam Meşreb Efendi Hafidi Mehmed Arif Efendi tarafından, “*Tevcihat-ı Kudat Nizamnamesi ve Nüvvab Hakkında Nizamname*”⁹ düzenlendi. Nizamname ile kadı ve naib atamalarının düzeni, yeni atanacakların imtihan usulü, kadroların ne şekilde el değiştireceği, hizmet sürelerinin tespiti, listelerin tutulma usulü gibi hususlar tanzim edilmiştir. Bu nizamname ile ilmiye teşkilatında, Meşihat makamının kontrolü ve etkisi artmıştır. Hâkimlerin atanması, yerlerinde kalmaları, sürelerinin uzatılması ile alakalı muamelat hep şeyhülislamlığın onayına tabi kılınmıştır. Yine ilmiye teşkilatına girecek olanların mutlaka İstanbul'a gelip kimlik ve belge kontrollerinin Şeyhülislamlığa bağlı fetvahane tarafından yapılacak olması ile daha önce yaşanan bürokratik boşlukların kapatılması amaçlanmıştır.¹⁰

1859 tarihinde yayınlanan “*Bilumum Mehâkim-i Şer'îye Hakkında Müceddeden Kaleme Alınan Nizamname*”¹¹ ile şer'îye mahkemelerinin görev ve yetkileri belirgin hale getirilmeye çalışılmıştır. Nizamnamenin birinci kısmı şer'îye mahkemelerinin *tahdîd-i me'mûriyetini* (görev sınırlandırmasını) içermekte, ikinci kısım ise yapılan işlemler karşılığında alınacak harç ve ücretler ile alakalıdır.

1862 yılında şeyhülislamlıkta şer'îye mahkemelerinin temyiz mercii olarak, *Meclis-i Tetkikat-ı Şer'îye* kuruldu. Temyiz edilmesi gereken şer'îye mahkemeleri kararlarının şekli incelemesi şeyhülislamlıktaki Fetvahane İ'lamat Odası tarafından, maddi incelemesi ise bu meclis tarafından yapılacaktır.¹² Şer'î mahkemeler, nizamî mahkemeler gibi bidayet ve isti'naf şeklinde dereceli değildir. Şer'î mahkemelerde usul, tek dereceli olmaktadır. Temyiz mahkemeleri bile hukuki anlamda şer'î mahkemelerin üstünde bir derece mahkemesi olarak değil, kanun nedeniyle kurulmuş bir mahkeme kabul edildi.¹³ Meclis-i Tetkikat-ı Şer'îye'nin vazifesi; dava zaptına bakmak ve vakaya uygun olup olmadığını kontrol etmektir. Şayet verilen hüküm bu mahkeme tarafından bozulursa, hükmü veren mahkemeye ve bir başka şer'î mahkemeye gönderilecektir.¹⁴

Dava eğer kaza ve liva mahkemelerinde görülmüş ise vilayetin şer'îye mahkemelerine istinâfen nakledilebilmiştir. Eğer dava, vilayetin şer'îye mahkemelerinde görüldü ise bir başka

⁷ İpşirli, Mehmet, “İkinci Divanı”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XII, 2000, s. 26.

⁸ Kayar, Betül, “Osmanlı Yargı Teşkilatında Naib”, *Yıldırım Beyazıt Hukuk Dergisi*, Say. 1, 2020, s. 194.

⁹ “Nüvvab Hakkında Nizamname”, BOA. A.) DVN. MKL., Sadaret, Mukavelenameler, 73/18.

BOA.İ.MMS., İrade, Meclis-i Mahsus, 4/155.

İSAM. MŞH. Nüvvab Defterleri, 144/2.

Düstur, I. Tertip, C. I, s. 315 – 321.

¹⁰ Aksoy, Kemal Faruk, *Medresetü'l-Kudat ve Türk Hukuk Eğitimindeki Yeri*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Kırıkkale Üniversitesi Tarih Bölümü, 2023, s. 51.

¹¹ “Bi'l-Umum Mehâkim-i Şer'îye Hakkında Müceddeden Kaleme Alınan Nizamname”, 16 Safer 1276, *Düstur*, I. Tertip, C. I, s. 301.

¹² Cin, Halil, Akyılmaz, Gül, *Türk Hukuk Tarihi*, Sayram Yayınları, Konya, 2020, s. 185.

¹³ Berki, a.g.e., s. 46-47.

¹⁴ Ekinci, *Osmanlı Mahkemeleri...*, s. 337.

vilayet mahkemesine eğer İstanbul'a yakın bir mahkemede görüldü ise kazaskerlik mahkemelerine yeniden görülmek üzere nakledilebilmektedir.¹⁵

1868 yılında çıkarılan *Divan-ı Ahkâm-ı Adliye Nizamnamesi*¹⁶ ile şer'îye mahkemelerinin yetki alanında daralma olmuştur. Bu nizamname ile şer'îye mahkemelerine yalnızca ahval-i şahsiye alanı bırakılmıştır. Aynı yıl yayınlanan *Şûrây-ı Devlet Nizamnamesi*¹⁷ ile şer'îye mahkemelerinden idari yargı yetkisi de alınmıştır.

16 Eylül 1876 (26 Şaban 1293) tarihli *Mecelle'nin Kitâbü'l-Kazâ'sı* ile mahkemelerde yapılacak duruşmanın (*murâfaa*) nasıl olacağı belirli kurullarla tespit edilmiştir. Fıkıh kitaplarında ayrıntılı olarak işlenen bu konular, *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye*'de de maddeler halinde belirtilmiştir. Yargılamanın nasıl yapılacağı ile alakalı bazı maddeler şunlardır.

- a) Yargılama alenen yürütülür. Fakat hüküm verilmeden önce, ne şekilde hüküm verileceği ifşa edilmez.¹⁸
- b) Taraflar duruşma için mahkemede hazır olduklarında, hâkim ilk önce davacıdan davasını anlatmasını ister. Eğer daha önce davası zabıt altına alınmış ise okunur ve davacıya tasdik ettirilir. Daha sonra davalıdan cevap vermesi istenir.¹⁹
- c) Davalı eğer isnat olunanı kabul ederse hâkim bu ikrara göre karar verir. Eğer davalı inkâr ederse, bu takdirde davacıdan delil göstermesi talep edilir.²⁰
- d) Davacı delil göstererek davasını ispat ederse, hâkim bu delile dayanarak hükmünü verir. Eğer ispat edemez ve yemin ettirilmesini talep ederse davalıya yemin ettirilir.²¹
- e) Şayet davalı yemin ederse veya davacı yemin etmesini teklif etmezse, hâkim davacıyı muarazadan (hak iddiasından) men eder.²²
- f) Eğer davalı yemin etmekten kaçınırsa, hâkim bu kaçınmaya göre hükmünü verir. Hüküm verildikten sonra davalı yemin ederim dese, artık bu yemine itibar olunmaz.²³
- g) Usulüne uygun olarak düzenlenmiş, yalan şüphesinden uzak olan ve bir mahkeme tarafından verilen i'lâm ve senedin içeriği ile –ayrıca bir delil aranmaksızın- hüküm vermek caizdir.²⁴
- h) Eğer davalı; sorulara evet veya hayır şeklinde cevap vermeyip susarsa, bu suskunluğu inkâr addolunur. Yine davalı, “*inkâr da etmem kabul de etmem*” derse bu cevabı da inkâr olarak addolunur. Her iki durumda da davacıdan delil talep edilir.²⁵
- i) Taraflardan biri ifadesini tamamlamadıkça diğeri ifadeye başlayamaz. Başlayacak olur ise hâkim tarafından men olunur.²⁶

¹⁵ “Usul-ı Muhâkeme-i Şer'îye Kararnamesi”, 8 Muharrem 1336, *Düstur*, II. Tertip, C. IX, s. 783.

¹⁶ “Divan-ı Ahkâm-ı Adliye Nizamname-i Esasisi”, 8 Zilhicce 1284, *Düstur*, I. Tertip, C. I, s. 325.

¹⁷ “Şûrây-ı Devlet Nizamname-i Esasisi”, 8 Zilhicce 1284, *Düstur*, I. Tertip, C. I, s. 703.

¹⁸ Mecelle Cemiyeti, *a.g.e.*, s. 645 (Madde: 1815).

¹⁹ Mecelle Cemiyeti, *a.g.e.*, s. 645 (Madde: 1816).

²⁰ Mecelle Cemiyeti, *a.g.e.*, s. 645-646 (Madde: 1817).

²¹ Mecelle Cemiyeti, *a.g.e.*, s. 645-646 (Madde: 1818).

²² Mecelle Cemiyeti, *a.g.e.*, s. 646 (Madde: 1819).

²³ Mecelle Cemiyeti, *a.g.e.*, s. 646 (Madde: 1820).

²⁴ Mecelle Cemiyeti, *a.g.e.*, s. 646 (Madde: 1821).

²⁵ Mecelle Cemiyeti, *a.g.e.*, s. 646-647 (Madde: 1822).

²⁶ Mecelle Cemiyeti, *a.g.e.*, s. 647 (Madde: 1824).

- j) Hâkim; yargılamayı tamamladıktan sonra gereği ile hüküm verir ve taraflara bildirir. Gerekçeli kararı ile beraber bir i'lâm düzenleyip lehine hüküm verilene verir. Gerekirse bir nüsha da aleyhinde hüküm olunana verir.²⁷
- k) Hükümün sebep ve şartları tamamı ile bulunduktan sonra, hâkimin hükmünü geciktirmesi caiz değildir.²⁸

İzah edilen maddelerden anlaşılacağı üzere günümüz yargısında esas olan dört husus, şer'îye mahkemelerinin yargılama usulünde mevcuttur. Bunlar: “*bir; objektif surette adalete mümkün olan yakınlık, iki; kadıda tarafsızlık ve mesleki bilgi, üç; süjude yani konuda esaslı bir vaz' (kurma, meydana getirme) ve tayin (ayırma, belli etme), dört; icrada vakur ve ciddi bir aksiyon.*”²⁹

Şer'îye mahkemelerinin tek hâkimli bir yapıda olması yaygın olmakla birlikte çok hâkimli olması hususunda bir yasak da mevcut değildir. Nitekim Mecelle'de “*Bir davayı maan istima' (beraber dinleme) ve hüküm etmek üzere nasb (tayin) olunan iki hâkimden yalnız birisi ol davayı istima' (dinleme) ve hüküm edemez, ederse hükmü nâfiz (geçerli) olmaz.*” maddesi bu husus ile alakalıdır.³⁰

Mahkemelerde kayıtların düzgün tutulmasına, sicil ve belgelerin devir – teslim esnasında eksiksiz ve tahrifsiz olmasına dikkat edilmiştir. Kadının defterini kaybetmesi veya defterde tahrif bulunması cezayı gerektirmiştir. Bu evrakın eksiksiz olması yeni kadı için de önemli bir husustur. Yeni tayin olunan kadı daha önce tutulan defterleri iki şahidin huzurunda kontrol etmek mecburiyetindedir. Kadı; kararları incelemek, hapiste olanları yeniden dinlemek, nafaka ve alacakları gözden geçirmekle sorumludur. Ulemaya göre kadı, kendisinden önceki kadının hükmü ile amel etmemelidir.³¹

1876 tarihli *Kanun-ı Esâsî* ile hâkimlerin azlolunamayacağı (Madde: 81) ve mahkemelerin her türlü müdahaleden azade olduğu (Madde: 86) belirtilmiştir.³² Hâkimler ile alakalı bazı hakların anayasa ile güvence altına alınması, yargı bağımsızlığı açısından önemlidir.

1909 yılında yayınlanan nizamname ile mahkemenin son kararı (*muhkem kazıye*) tekrar düzenlenmiş ve nizami mahkemelerde verilen şahsi hukuk kararlarının şer'î mahkemeler tarafından yeniden görülemeyeceği belirtilmiştir.³³

1913 tarihli *Hükkâm-ı Şer'î ve Me'mûrîn-i Şer'îye* muvakkat kanunları ile şer'îye mahkemelerine yeni düzenlemeler gelmiştir.³⁴ Düzenlemede şer'îye mahkemelerinin teşkilat

²⁷ Mecelle Cemiyeti, *a.g.e.*, s. 648 (Madde: 1827).

²⁸ Mecelle Cemiyeti, *a.g.e.*, s. 648 (Madde: 1828).

²⁹ Gür, A. Refik, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Kadılık Müessesesi*, İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2014, s. 24-25.

³⁰ Mecelle Cemiyeti, *a.g.e.*, s. 641 (Madde: 1802).

³¹ Ortaylı, İlber, *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti'nde Kadı*, Kronik Yayınları, İstanbul, 2021, s. 86.

³² “Kanûn-ı Esâsî”, 7 Zilhicce 1293, *Düstur*, I. Tertip, C. IV, s. 2.

³³ “Mehâkim-i Nizamiyece Taht-ı Hükme Alınan Hukuk-ı Şahsiye Davalarının Mehâkim-i Şer'îyede Men-i İstimâi Hakkında İrade-i Seniye”, 14 Cemaziyelevvel 1327, *Düstur*, II. Tertip, C. I, s. 193

³⁴ “Hükkâm-ı Şer'î ve Me'mûrîn-i Şer'îye Kânûn-ı Muvakkatı”, 19 Cemaziyelevvel 1331, *Düstur*, II. Tertip, C. V, s. 352.

yapısı, hâkimlerin rütbeleri, kadıların vasıfları ve tayin usulleri, terfi usulleri, yargılanmaları, mahkeme naibleri ve diğer hizmetlilerin durumları ele alınmıştır. Bir yıl sonra düzenlenen “*Mehâkim-i Şer’iye ve Nizamiyenin Tefrik-i Vezâif-i Hakkında Nizamnâme*”³⁵ ile şer’iye mahkemeleri genel mahkeme olmaktan çıkarılmış, yerlerini nizami mahkemeler almıştır. Nizamnamenin ilk maddesine göre şer’iye mahkemeleri; sadece ticaret, ceza, gayrimenkullerin intikali ve taksimi ile kanun ile belirlenmiş maddelerin haricindeki hususlara bakabilecektir.

Şer’iye mahkemeleri 1917 yılında nizamiye mahkemeleri gibi Adliye Nezareti’ne bağlanmıştır.³⁶ Bu dönemde İstanbul’da, temyiz için bir başkan ve altı üyeden oluşan bir “*şer’iye dairesi*” kurulmuştur. Ancak bu teşebbüs, şer’iye mahkemelerinin kapatılması veya hukukun laikleştirilme çabası olarak görüldüğü için üç sene sürebilmiştir. İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin iktidardan düşmesi ile şer’iye mahkemeleri tekrar Meşihat’e bağlanmıştır.³⁷ Cumhuriyetin ilanından sonra hukuk sisteminin tamamen laikleşmesi nedeniyle kendilerine ihtiyaç duyulmayan şer’iye mahkemeleri tümüyle kaldırılmıştır.³⁸

II- TOPLULUK VE CEMAAT MAHKEMELERİ

İslam hukukunda insanlar, müslim ve gayrimüslim olarak ikiye ayrılmaktadırlar. Irk ayrımı yapılmaksızın *Dârü’l-İslâm*’da³⁹ yaşayan tüm Müslümanlar İslam milletini oluştururken, Müslüman olmayanlar ise İslam devleti ile olan ilişkilerine göre çeşitli gruplandırmalara tabi tutulmuşlardır. Bir tasnife göre, dört kitaba inanan (*ehl-i kitap*) ve inanmayanlar olarak ikiye ayrılmışlardır. Diğer bir tasnife göre ise İslam devleti ile olan ilişkilerine göre üçe ayrılmışlardır. İslam devletinin hâkimiyetini kabul ederek dârü’l-islam’da yaşamını devam ettiren gayrimüslim vatandaşlara “*zimmî*” denilmektedir. Bunlar İslam devletinin koruması altındadırlar. İslam devletinin sınırları dışında yaşayan (*dârü’l-harb*)⁴⁰ ancak İslam devletine izinli ve geçici olarak giren gayrimüslimlere “*müste’men*” denilmektedir. Bunlar da kurallara uydukları müddetçe devletin koruması altındadırlar. Üçüncü sınıf ise İslam devleti ile herhangi bir antlaşması olmayıp dârü’l-harp’te oturan gayrimüslimlerdir. Bunlara “*harbî*” ismi verilmekte olup, İslam devletinin koruması altında değillerdir.⁴¹

İslam dini, zimmîlerin aralarındaki hukuki işlemlerini kendi inançlarına göre neticelendirmelerine müsaade etmiştir. *Ahval-i Şahsiye*⁴² (doğum, ölüm, vesayet, boşanma, miras vs.) alanında durum böyle iken ceza hukukunda durum biraz daha farklıdır. Şer’î hâkim, bu tür davalarda - taraflar ister müslim ister gayrimüslim olsun- tek yetkilidir. Hâkim, İslam’ın kurallarını

³⁵ “Mehâkim-i Şer’iye ve Nizamiyenin Tefrik-i Vezâif-i Hakkında Nizamnâme”, 23 Zilkade 1332, *Düstur*, II. Tertip, C. VI, s. 1334.

³⁶ “Bilumum Mehâkim-i Şer’iye ile Merbûtatının Adliye Nezaretine Tahvil-i İrtibatı Hakkında Kanun”, 18 Cemaziyelevvel 1335, *Düstur*, II. Tertip, C. IX, s. 270.

³⁷ “Bilumum Mehâkim-i Şer’iye’nin Makam-ı Meşihate İade-i İrtibatına Dair Kararname”, 14 Şaban 1338, *Takvim-i Vekâyi*, No: 3847, 19 Şaban 1338.

³⁸ “Mehâkim-i Şer’iye’nin İlgasına ve Mehâkim Teşkilatına Dair Muaddil Kanun”, 4 Ramazan 1342, *Düstur*, III. Tertip, C. V, s. 403.

³⁹ Bkz. Özel, Ahmet, “Dârü’l-İslâm”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. VIII, 1993, s. 541.

⁴⁰ Bkz. Özel, Ahmet, “Dârü’l-harb”, C. VIII, 1993, s. 536.

⁴¹ Gülnihal Bozkurt, “İslam Hukukunda Zimmîlerin Hukuki Statüleri”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. III, Say. 1-4, 1987, s. 117.

⁴² Aydın, Mehmet Akif, “Ahvâl-i Şahsiye”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. II, 1989, s. 192.

uygular. Bu hususta, Medine vesikasının 42. Maddesi esas dayanak noktasını teşkil eder.⁴³ Gayrimüslimler arasındaki diğer hukuki konularda ise hâkim, davaya bakıp bakmama hususunda serbesttir.⁴⁴ Uygulamada çoğunlukla, kadınların zimmîlere ait miras davalarına baktıkları anlaşılmaktadır.⁴⁵

Osmanlı adli teşkilatında zimmilerin davalarına bakan merci, cemaatlere ait mahkemeler veya meclislerdir. Osmanlı'da gayrimüslimlerin hukuki durumu; İslam hukukundaki zimmet sözleşmesinin hükümlerine göre, özellikle Fatih döneminde şekillenmiştir. Vatandaşlık sisteminde, din kıstası esas alınmıştır. Vatandaşlık, günümüzdeki gibi milliyet esasına değil dini tabiiyete göre şekillenmiştir. Hâkimiyet altına alınan topraklardaki halk, İslam dinini kabul etmedikleri takdirde cizye vermek şartıyla Osmanlı Devleti'nde yaşama ve Osmanlı idaresi tarafından mallarının ve canlarının korunması hakkını kazanmışlardır.⁴⁶

Her din mensubunu ayrı bir millet olarak gören bu sistemde, Ermeni milleti, Yahudi milleti, Rum milleti (Ortodokslar), Papa Milleti (Katolikler) gibi sınıflandırmalara gidilmiştir.⁴⁷ Cemaat de denilen bu toplulukların ruhani reisleri, devlet tarafından kendilerine verilen berat ile topluluğun idari ve hukuku işlemlerini yürütmüşlerdir.⁴⁸ Bu usul, devletin cemaatleri kontrol etmesini kolaylaştırmıştır. Onların idaresinin, fertler bazında değil cemaat olarak kontrolüne imkân vermiştir.

Gayrimüslimlerin özel hukuka dair problemleri, *millet sistemi* içinde teşkil olunmuş olan *Cemaat Mahkemeleri*'nde sonuçlandırılmıştır. Cemaat mahkemelerinin kararları, patrikhane veya hahamlık tarafından onaylandıktan sonra icra edilmiştir. Yüksek dereceli cemaat reisleri ise Divan-ı Hümayun tarafından yargılanmıştır.⁴⁹

Gayrimüslimler, aile hukuku ile alakalı hususlarda kendi dinlerinin hükümlerine tabi olmuşlardır. Nafaka, mehir, drahoma, iddet, boşanma gibi hususlar dini mesele olarak görülmüştür. Gayrimüslimlerin bu gibi hususlarda, kendi mahkemelerine gitmeyip şer'îye mahkemelerine gitme imkânları da bulunmuştur.⁵⁰ Taraflardan birinin bile bunu istemesi durumunda şer'îye mahkemelerine gitmeleri mecburidir.

“*Zimmî*” olarak nitelendirilen Osmanlı vatandaşı gayrimüslimler, miras hukuku ile alakalı hususlarda kendi dini kurallarına tabi oldular. Müslümanların zimmîlere, zimmilerin

⁴³ Özkan, Mustafa, “Medine Vesikası”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. EK-2, 2019, s. 212.

⁴⁴ Maide Suresi, Ayet: 42.

⁴⁵ Ortaylı, İlber, “Kadı”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XXIV, 2001, s. 73.

⁴⁶ Demir, Özge, “İslam Hukukunda Zimmet Sözleşmesinin Hukuki Kapsamı ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Görünümü”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, C. LXXII, Say. 1, 2014, s. 741.

⁴⁷ Soykan, Tankut T., *Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimler*, Ütopya Yayınları, İstanbul, 2000, s. 189.

⁴⁸ Konan, Belkıs, “Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumuna İlişkin Bir Değerlendirme”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. LXIV, Say. 1, 2015, s. 173.

⁴⁹ Otacı, Cengiz, *Hukukun Laikleşme Serüveni*, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2012, s. 292.

⁵⁰ Demir, Özge, “a.g.m., s. 750.

Müslümanlara mirasçı olması mümkün değildir. Birbirlerine vasiyet yoluyla miras bırakabilmişlerdir.⁵¹

Yargılama usulünde zimmilere getirilen en önemli kısıtlama şahitlik hususundadır. Taraflardan birinin Müslüman olması durumunda, şahitlerin de Müslüman olması istenmiştir. Zimmilerin şahitliği bu tür davalarda kabul edilmemiştir. Farklı milletlerden olan zimmilerin, birbirleri ile alakalı yargılamalarda şahitlikleri mümkündür.⁵² Ceza hukuku davalarında taraflardan biri Müslüman olduğu takdirde, dava şer'îye mahkemelerinde görülmüştür.⁵³ Osmanlı'da ise ceza davalarının her iki taraf gayrimüslim olsa dahi şer'îye mahkemelerinde görülmesi mecbur tutulmuştur. Ceza hukuku kapsamında şer'î hukukun gerekleri (kisas-diyet vs.) herkese uygulanmıştır.

İslam dini tarafından kabul edilen ve Osmanlı Devleti tarafından da uygulanan gayrimüslimlere ait hak ve hürriyetler Tanzimat'a kadar uygulanmaya devam etti. Yabancı devletler tarafından, zimmilere tanınan bu hakların müdahale aracına dönüştürülmesi Osmanlı idarecilerini çeşitli düzenlemeler yapmaya sevk etti. Tanzimat Fermanı ile gelen gayrimüslim vatandaşların eşitliği prensibi, cemaat mahkemelerinin dönüşümünde temel bir hareket noktasını oluşturmuştur. Ferman ile "*Osmanlı vatandaşlığı*" kavramı gündeme gelmiş ve dini tabiiyetin kimseye üstünlük kazandırmadığı bir düzene geçilmeye çalışılmıştır.⁵⁴ 1856 yılında ilan edilen Islahat Fermanı ile dinî cemaatlerin komisyonlar kurması ve bu komisyonların hazırladığı nizamnamelerle hareket edilmesi kararlaştırıldı.⁵⁵

1863 tarihinde yayınlanan nizamname⁵⁶ ile Ermeni Patrikliği'nin kendi milletleri arasındaki davalarda yetkili olduğu belirtildi. İki yıl sonra yayınlanan *Hahamhâne Nizamnamesi*⁵⁷ ile de Yahudi cemaatinin kuracakları meclisler ve bu meclislerin bakabilecekleri davalar düzenlendi. 1875 tarihli *Fermân-ı Adâlet*⁵⁸ ile farklı mezheplerdeki gayrimüslimlerin davalarında, nizamiye mahkemelerinin yetkili olduğu belirtildi.⁵⁹

Ahmet Cevdet Paşa'nın Adliye Nazırlığı döneminde (1888), Osmanlı Mahkemeleri ile cemaat mahkemeleri arasındaki karışıklıkların giderilmesi için bir nizamname yayımlandı.⁶⁰ Nizamname ile Rum milletinin nikâh, talak, drahoma gibi aile hukukuna ait davalarına patrikhane ve metropolitliklerin bakacağı belirtildi. İtirazlar olduğu takdirde yine bu makamlara havale edilmesi kararlaştırıldı.

⁵¹ Akgündüz, Ahmet, *Mukayeseli İslam ve Osmanlı Hukuku Külliyyatı*, Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Diyarbakır, 1986, s. 272.

⁵² Ekinci, E. Buğra, *Hukukun Serüveni*, Arı Sanat Yayınları, İstanbul, 2011, s. 332.

⁵³ Bozkurt, Gülnihal, "a.g.m.", C. III, Say. 1-4, 1987, s. 151.

⁵⁴ Bozkurt, Gülnihal, "Türk Hukuk Tarihinde Azınlıklar", *A.Ü.H.F.D.*, C. XLIII, Say. 1 – 4, s. 52.

⁵⁵ Ekinci, E. Buğra, *Osmanlı Mahkemeleri...*, s. 380.

⁵⁶ "Dersâadet Ermeni Patriğinin Sûret-i İntihâbı (Ermeni Patrikliği Nizâmâtı)", *Düstur*, I. Tertip, C. II, s. 938, 26 Ramazan 1279 (17 Mart 1873).

⁵⁷ "Hahamhâne Nizamnamesi", *Düstur*, I. Tertip, C. II, s. 962, 23 Şevval 1281 (21 Mart 1865).

⁵⁸ BOA. Y. PRK. A., Yıldız, Sadaret, 1/72.

⁵⁹ Ekinci, E. Buğra, *Osmanlı Mahkemeleri...*, s. 381.

⁶⁰ "Rum Patrikhanesi'nin İmtiyâzât-ı Kadime-i Mezhebiyesinin İdâme-i Mahfûziyeti Hakkında İrâde-i Seniyye", *Düstur*, (yeni harflerle) I. Tertip, C. VI, s. 854, 22 Cemaziyelahir 1308 (13 Ocak 1891).

Cemaat meclislerinin ve mahkemelerinin kararları nihai olarak kabul edildi. Patrikhane veya hahamhane tarafından onaylanan kararlar, Osmanlı idaresi tarafından yerine getirildi. Zimmiler istedikleri takdirde şer'îye mahkemelerine de müracaat edebildiler. Hatta daha ekonomik olduğu ve bir kanun yoluna tabi bulunduğu için şer'îye mahkemeleri tercih edilir durumda oldu.⁶¹ Patrik, Metropolit ve Hahambaşı gibi yüksek rütbeli cemaat reislerinin yargılanmaları, Divan-ı Hümayunda icra olundu. Tanzimat'tan sonra bu yargılama, Meclis-i Vâlâ'da icra edildi.⁶²

Cemaat mahkemelerinin yargılama yetkisi, 1917 tarihinde Hukuk-ı Aile Kararnamesi ile kaldırıldı. Özel hukuk alanında şer'îye mahkemeleri, tek yetkili mahkeme oldu. Kararname ile cemaat reislerinin, aile hukuku ile alakalı olan nafaka, drahoma belirleme yetkileri iptal edilmekle birlikte her din için ayrı kurallar belirlendi.⁶³ Birinci Dünya Savaşı'nın sona erip İstanbul'un işgal edildiği günlerde (1919), gayrimüslimlerin baskısı ile bu kararname iptal edildi.⁶⁴

III- KONSOLOSLUK MAHKEMELERİ

Devletlerin kendi egemenlik alanlarında, hususi olarak yetkisi vardır. Yasama, yürütme ve yargı alanlarında tüm vatandaşları kapsayan bu yetki, bazen antlaşmalarla sınırlandırılabilir. Uluslararası antlaşmalarla oluşan bu yükümlülüklerin haricinde, hiçbir devlet diğer bir devletin ülkesinde yetki kullanamaz. Buna göre, devletlerin diğer devletlere antlaşmalarla devrettiği geçici veya sürekli haklar oluşmaktadır. Kapitülasyonlar bu ikinci kısma giren yetki devirlerindedir.⁶⁵

Kapitülasyonlarla birlikte bir zorunluluk olarak ortaya çıkan konsolosluk mahkemeleri, İmparatorluk dâhilindeki izinli tüm yabancıların (*müste'men*) davalarına bakmakla görevlidir. Konsolosluk mahkemelerinde yabancı hâkimler görev alarak, yabancılar arasındaki davaları, kendi kanunlarına ve adetlerine göre çözümlədiler. İstanbul'un fethinin ardından ilk olarak Cenevizlilere, kendi hâkimlerini tayin ve yargılamalarını kendi hukuklarına göre yapma ayrıcalığı tanındı. Yargılamanın, İstanbul'a gönderilecek bir konsolos (*balyos*) tarafından yapılması kararlaştırıldı.⁶⁶

1535 tarihinden itibaren verilen tüm kapitülasyonlarda konsolosluk mahkemeleri yer almıştır. Aynı devlete mensup taraflar arasındaki davalar kendi konsolosluk mahkemelerinde görülürken, farklı milletlere mensup şahıslar arasındaki ceza davaları Osmanlı mahkemelerinde görüldü.⁶⁷ Kanuni devrinde Fransızlara verilen kapitülasyonlarda, Fransızlar arasında cereyan eden davalara Fransız elçisinin veya konsolosunun bakacağı özellikle belirtildi. Davalara dışarıdan kimsenin müdahale etmemesinin kararlaştırıldığı antlaşmalarda, şahsi hukuk ve ceza hukuku

⁶¹ Ekinci, E. Buğra, *Osmanlı Mahkemeleri...*, s. 390.

⁶² Ekinci, E. Buğra, *Osmanlı Mahkemeleri...*, s. 393.

⁶³ "Hukuk-ı Aile Kararnamesi", 8 Muharrem 1336 (24 Ekim 1917), *Düstur*, II. Tertip, C. IX, s. 762.

⁶⁴ "Hukuk-ı Aile Kararnamesinin İlgâsı Hakkında Kararnâme", 1337 (1919), *Düstur*, II. Tertip, C. XI, s. 299.

⁶⁵ Özkorkut, Nevin Ünal, "Kapitülasyonların Osmanlı Devleti'nin yargı yetkisine Getirdiği Kısıtlamalar", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. LIII, Say. 2, 2004, s. 83.

⁶⁶ Gönen, Yasemin Saner, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancıların Adli Ayrıcalıkları", (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 1998, s. 61.

⁶⁷ Otacı, Cengiz, *a.g.e.*, s. 292.

ayrımına gidilmedi. Taraflar Fransız tabiiyetinden oldukları takdirde, konsolosluk mahkemeleri yetkili olarak tanındı. Aynı yetkilendirme 1680'de Hollanda için, 1783'te Rusya için uygulandı.⁶⁸

Farklı devletlerin vatandaşlarına ait davaların görüleceği yer hususu, ilk olarak Fransa'ya verilen kapitülasyonlarda gündeme gelmiştir. Fransa ile 1740'ta yapılan antlaşmada, tarafların isteği dâhilinde İstanbul'da oturan elçilerin yargılama yapmasına yetki verilmiştir. Taraflar istemediği müddetçe bu tür davalara, gümrük idaresi, askerler ve adli memurlar karışamayacaktır. 1783'te Rusya ile yapılan antlaşmada, taraflar istediği takdirde yargılamanın Rusya elçisinin yanında yapılabileceği belirtilmiştir. Taraflar istemediği müddetçe Osmanlı Devleti yargılamaya müdahale edemeyecektir.⁶⁹

Taraflardan birinin Osmanlı vatandaşı olması durumunda, yargılamanın kadı tarafından yapılacağı belirtilmiştir. Gerek şahsi gerek ceza davalarında yabancıların müdahalesi kesilmemiştir. Bu tür yargılamalarda tercüman bulundurulması mecbur tutuldu.⁷⁰ Yabancılar yapılacak adli tebligatlar konsolosluklar vasıtası ile yapılırken, tercümansız olarak tutuklama yapılamadı. Yabancılar, ceza almaları durumunda kendi devletlerine ait hapisanelerinde bu cezayı çektiler.⁷¹

Kapitülasyonların adli olarak da egemenlik haklarına zarar verdiğini düşünen Osmanlı idarecileri, 1856 Paris Kongresi ve sonrasında bu antlaşmalardan kurtulmaya çalıştılar.⁷² 1914 yılında yayımlanan bir irade-i seniyye ile kapitülasyonların kaldırıldığını ilan ettiler.⁷³ İradede, “*Memâlik-i Osmaniye’de mukim tebea-i ecnebiye hakkında dahi hukuk-ı umumiye-i düvel ahkâmı dairesinde muamele olunmak üzere el-yevm cârî mâlî ve iktisâdî ve adlî ve idârî (kapitülasyon) nâmı altındaki bilcümle imtiyâzât-ı ecnebiyenin ... ref’ ve ilgâsı Meclis-i Vükelâ kararıyla tensîb olunmuştur.*” denilmekteydi. Aynı iradenin devamı olarak 1 Ekim 1914 tarihinden itibaren geçerli olmak üzere 20 maddelik bir talimatname vilayetlere gönderilmiştir.⁷⁴ Talimatnamede, yabancıların yargılamalarında konsoloslukların müdahalesine izin verilmeyeceği, hapsi gereken tutukluların Osmanlı hapisanelerinde hapsedileceği belirtilmiştir.

1915 tarihinde yayımlanan geçici kanun (*kanun-ı muvakkat*)⁷⁵ ile Osmanlı Devleti'nde bulunan ecnebilerin, Osmanlı tebaasına mahsus olan özel hukuktan istifade edebilecekleri belirtilmiştir. Devamında; ecnebilere ait her türlü gayrimenkul ile alakalı mesele ile hukuki, ticari ve cezai davalarda Osmanlı mahkemelerinin yetkili olduğu, Osmanlı usulü üzere yargılamanın yapılacağı belirtilmiştir.

⁶⁸ Özkorkut, Nevin Ünal, “a.g.m., s. 85-86.

⁶⁹ Kurdakul, Necdet, *Osmanlı Devleti'nde Ticaret Antlaşmaları ve Kapitülasyonlar*, Döler Neşriyat, İstanbul, 1981, s. 182.

⁷⁰ Feraşirli Mehdi, *İmtiyâzât-ı Ecnebiyenin Tatbîkât-ı Hâzırası*, Matbaa-i Avnizade Cemil, Samsun, 1325, s. 160.

⁷¹ Özkorkut, Nevin Ünal, “a.g.m., s. 85-86.

⁷² İnalçık, Halil, “İmtiyâzât”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XXII, 2000, s. 252.

⁷³ “İmtiyâzât-ı Ecnebiyenin (Kapitülasyon) İlgası Hakkında İrade-i Seniyye”, *Düstur*, II. Tertip, C. VI, s. 1273, 17 Şevval 1332.

⁷⁴ BOA. DH. HMS., Dahiliye, Hukuk Müşavirliği, 9/71.

⁷⁵ “Memâlik-i Osmaniye’de Bulunan Ecnebilerin Hukuk ve Vezâifi Hakkında Kanûn-ı Muvakkat”, *Düstur*, II. Tertip, C. VII, s. 458, 23 Şubat 1330.

IV- KARMA (TİCARİ) MAHKEMELER

Osmanlı İmparatorluğu'nun; idari, sosyal ve ekonomik yapısındaki değişimler, XIX. yüzyılda meydana gelen küresel değişimlerin sonucudur. İmparatorluğu idare edenlerdeki, Avrupa'nın ileri medeniyet düzeyine ulaştığı düşüncesi, idarecileri bazı hususları kabule zorladı. En çok temas sahasını oluşturan ticaret alanında, Avrupa'nın iktisadi politikaları kabul edilmeye başlandı. Devlet bu alanda çeşitli kanuni ve idari değişikliklere gitmek durumunda kaldı.⁷⁶

Önceki yüzyıllara göre kara ve deniz ticaretindeki artış, gayrimüslim vatandaşlara ve onların ülkedeki temsilcilerine tanınan ayrıcalıklar, Tanzimat ile birlikte gelen yeni kanun ve nizamnameler, yargı alanında yeni çözümlenmeleri de gerektirmiştir. Bu çözümlenmelerden biri olan ticaret mahkemeleri belirli aşamalardan geçerek kurulmuştur.⁷⁷

Avrupalılarla yapılan ticaret sözleşmeleri ve artan ticari ilişkiler, çeşitli hukuki problemleri de beraberinde getirmiştir. Şer'îye mahkemeleri; batı dünyasının uygulamakta olduğu ticaret usul ve teamüllerine yabancı kalmış, dolayısıyla çözüm getirmekte zorlanmıştır. Bu nedenle ticari davalar, daha ziyade tüccar tarafından seçilen özel meclislerde görülmüştür. Pratik ihtiyaçların zorlamasıyla ortaya çıkan bu meclisler, problemleri çözerken tüccar arasında uygulanan batı adet ve teamüllerine göre karar vermiştir. Bu usulün şer'î hukuka aykırılık teşkil etmediği görülmektedir. Çünkü şer'î hukuk, tarafların bir hakem aracılığı ile problemlerini çözmelerine izin vermektedir.⁷⁸

1838 tarihinde bu meclislere resmi bir nitelik verilmek istendi ve “*Umûr-ı Nâfia Meclisi*” adıyla Hariciye Nezareti'ne bağlı olarak kuruldu.⁷⁹ 1840 yılında Ticaret bakanlığı ve bu bakanlığa bağlı olarak *Ticaret Meclisi* (mahkemesi) kuruldu. Ticaret Meclisi'nin üyeleri, esnaf tarafından seçilen *muhtar* ve yabancı tüccarı temsil eden konsoloslardı. Meclisin başkanı Ticaret Nazırı'dır. Bu meclis sayesinde yabancı tüccar hem kendi aralarındaki hem de Müslüman tüccarlarla olan problemlerinde mahkemelerde kendilerini temsil ettirme imkânına kavuştular.⁸⁰

Aynı yıl Maliye Nezareti'ne bağlı olarak sarraflar arasındaki ihtilafların çözümü için *Meclis-i Muhasebe* kuruldu.⁸¹ 1847 yılında deniz ticareti (*Ticaret-i Bahriye*) anlaşmazlıklarının çözümü için de liman reisinin başkanlığında ayrı bir meclis kuruldu.⁸² 1850 yılında çıkarılan *Kanun-ı Ticaret*⁸³ ile bu meclisler, teamüllerden ziyade belli kanunlarla karar verebilen bir yapıya kavuşturuldu.

⁷⁶ İmamoğlu, Hüseyin Vehbi, “19. Yüzyılın Başında Osmanlı Adliye Teşkilatının Yenilenme Sürecine Medeniyet Algısının Etkisi”, *Studies of the Ottoman Domain*, C. IV, Say. 7, Ağustos 2014, s. 6.

⁷⁷ Ekinci, E. Buğra, *Osmanlı Mahkemeleri...*, s. 123.

⁷⁸ Koral, Rabi, “Yeni ve Eski Hukukumuzda Tahkim”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, İstanbul, C. XIII, Say. 1, 1947, s. 201.

⁷⁹ Bozkurt, Gülnihal, *Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi: Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne Resepsiyon Süreci (1839-1939)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2020, s. 155.

⁸⁰ Durhan, İbrahim, “Tanzimat Döneminde Osmanlı Yargı Teşkilatındaki Gelişmeler”, *E.Ü.H.F.D.*, C. XII, Say. 3-4, s. 75.

⁸¹ Ekinci, *Osmanlı Mahkemeleri...*, s. 118.

⁸² Ekinci, *Osmanlı Mahkemeleri...*, s. 122.

⁸³ “Kanunname-i Ticaret”, *Düstur*, I. Tertip, C. I, s. 375.

30 Nisan 1860 (9 Şevval 1276) tarihinde, ticaret kanununa yapılan bir zeyil (ek) ile bu kanunun ülke genelinde uygulanması için mahkemeler kurulmasına yönelik ilk adım atıldı.⁸⁴ 15 Ekim 1861 (10 Rebiülahir 1278) tarihinde yayınlanan *Usul-ı Muhakeme-i Ticarete Dair Nizamname* ile mahkemelerin nasıl çalışacağı hususu ve yargılama usulü düzenlendi.⁸⁵

1875 yılına gelindiğinde Osmanlı Devleti hudutlarındaki ticaret mahkemelerinin sayısı yüz yirmiyi buldu. Ticaret mahkemelerinin dört üyesi tüccar tarafından, başkan ve iki üyesi devlet tarafından atandı. Dört üye uygulaması 1910 yılında sonlandırıldı. İstanbul ticaret mahkemesi üç daireye ayrılarak bunlardan ikisi sadece Müslüman tüccar arasındaki davalara tahsis edildi. Bir daire ise yabancılar ile Osmanlı vatandaşları arasındaki ihtilaflara bakmak üzere ayrıldı. Mahkemelere, ilgili ülkelerin konsolosluklarından iki üye de kapitülasyonların kaldırılmasına kadar katıldı.⁸⁶

Ticaret mahkemeleri, şer'î yargılama yapmaması ve Şeyhülislamıktan bağımsız olarak kurulmaları açısından önemlidir. Düzenlenen nizamname ile gayrimüslimlerin Müslümanlar aleyhine olan şahitliklerinin kabul edilmesi, daha sonra kurulacak olan nizami mahkemelerin kabul görmesini kolaylaştırdı.⁸⁷

Ticaret mahkemeleri ile ilgili yapılan bu düzenlemeler, adliye teşkilatında ayrı bir yargı sistemi meydana getirdi ve şer'îye mahkemelerinin ticari alandaki yetkilerini sınırlandırdı. Ancak bu düzenlemeler, tarafların şer'îye mahkemelerine başvurmasına engel teşkil etmedi. Davacının, istediği takdirde şer'îye mahkemelerine başvurması her zaman mümkün oldu. Şayet daha önce ticaret mahkemesi bir karar vermiş ise o zaman şer'îye mahkemeleri aynı davada yargılama yapamadı.⁸⁸

V- NİZAMİYE MAHKEMELERİ⁸⁹

Osmanlı tarihini, yaklaşık beş asrı ihtiva eden klasik dönem ve son yüzyılı içine alan Tanzimat dönemi olarak ikiye ayırmak adet olmuştur. Klasik dönemde adliye teşkilatı bazı istisnalar ile birlikte çok fazla değişime uğramamıştır. İkinci devir olan Tanzimat döneminde çok mühim ve kapsamlı reformlar yapılmıştır. İkinci'ye göre bu dönem; hukuk tarihi açısından,

⁸⁴ "Ticaret Kanunname-i Hümayununa Zeyl", *Düstur*, I. Tertip, C. I, s. 445.

⁸⁵ "Usul-ı Muhakeme-i Ticarete Dair Nizamname", *Düstur*, I. Tertip, C. I, s. 780.

⁸⁶ Akman, Ahmet, "Tanzimat Sonrası Osmanlı Usul Hukukundaki Gelişmeler", *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. VIII, Say. 1, s. 436.

⁸⁷ Berkes, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2002, s. 222.

⁸⁸ Durhan, İbrahim, "a.g.m.", C. XII, Say. 3-4, 2008, s. 78.

⁸⁹ *Mehâkim-i Nizamiye* ve *Mehâkim-i Şer'îye* tabirlerinin günümüzdeki yaygın kullanımı, sonlarındaki müenneslik (dişil) ifadesi olan "e" harfi atılmadan yapılan kullanımdır. Çoğul kelimelerin tamlamalarının sonunda müenneslik ifadesi olan "e" harfinin kullanılması Arapçaya özgü bir kuraldır. Bu tamlamaların Türkçe çevirilerinde ise "e" harfi kullanılmamaktadır. *Mesâil-i mühimme* tabirinin sonundaki müenneslik "e"si atılarak (mühim meseleler) olarak çevirmektedir. Aynı husus; *Mekâtib-i âliye* (Âlî mektebler), *Münâsebât-ı şahsiye* (Şahsî münasebetler), *Anâsır-ı muhtelif* (muhtelif unsurlar), *Fünûn-ı sâire* (sâir fenler), *Ahvâlî- şahsiye* (şahsi haller), *Ahkâm-ı istisnaiye* (istisnâî hükümler) gibi terkiplerde de mevcuttur. Kanaatimiz Nizâmî mahkemeler ve Şer'î mahkemeler tabirlerinin daha doğru olduğu yönündedir. Ancak kullanım birlikteliğinin bozulmaması için yaygın kullanım olan *nizâmiye* ve *şer'îye* tabirleri tercih edilmiştir.

Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun ilan edildiği 1839'dan birkaç sene öncesinden başlar ve Cumhuriyet hukuk inkılaplarının yapıldığı 1926 yılına kadar devam eder.⁹⁰

III. Selim döneminde memleket meselelerinin görüşülmesi için toplanan “*Meşveret Meclisleri*”nin toplantıları devamlı bir hal almaya başlamıştır. II. Mahmut devrinde de bu toplantılar devam etti. Taşrada da valilerin başkanlığında bu meclislerin birer modeli olan “*Memleket Meclisleri*” teşekkül ettirildi. Asayiş, idare ve mali meselelerin görüşüldüğü bu meclislere, kadı, voyvoda, naib ve a'yân gibi memleket ileri gelenleri iştirak etmiştir. 1840 tarihli “*Ta'limnâme-i Hükkâm*”, yargılama konusu dışında kalan bazı hususları yerel meclislere havale etmiştir. Bu karar, nizami mahkemelerin oluşumunun ilk basamağıdır.⁹¹

Tanzimat'la birlikte benimsenen -dini uyruklar arası- eşitlik anlayışı ve batı kökenli uygulamaların kanunlar vasıtasıyla adli sisteme girişi, yeni tür mahkemelerin (*nizami*) açılmasına neden olmuştur. Ahmet Cevdet Paşa'nın, bu mahkemelerin kuruluşundaki katkıları önemlidir. Şer'îye mahkemelerinin yanı başında, bu şekilde yeni bir adalet dağıtım mahallinin meydana getirilmesine o devirdeki kamuoyunun müsait olmadığı anlaşılmaktadır. Tanzimat ricali -başta Reşid Paşa olmak üzere- bu işin içinden nasıl çıkılabileceğini bir türlü kestiremedikleri görülmektedir. Şer'îye mahkemeleri varken başka mahkemelere gidilmesini onaylayanları, halkın küfür ile itham ettiği bilinmektedir. Bir tarafta bu şekilde bir kamuoyu mevcutken, diğer taraftan batılıların hukuk sistemindeki aksaklıkları bahane ederek yaptıkları müdahaleleri önlemek gerekmiştir. Hayatını tehlikeye atarak bu değişimi gerçekleştirebilecek bir devlet adamına ihtiyaç duyulduğu anlaşılmaktadır.⁹² Şeriat hükümlerini gayet iyi bilen, aynı zamanda bu değişikliklerin lüzumunu takdir eden Cevdet Paşa bu işe tayin olundu.

Kanunlaştırma hareketine uyum için açılan nizamiye mahkemelerinin vazife ve yetki alanlarının belirlenmesinde, daha çok ülkenin koşulları ve ihtiyaçları ön planda tutuldu. Nizamiye mahkemelerinin, daha ziyade idare hukuku ön planda tutularak kurulduğu görülmektedir. İdarecilerin ve devlet memurlarının suiistimallerinin önüne geçilmesi için ve aynı zamanda şer'î mahkemelerin yetersiz kaldığı hususların telafisi için bu mahkemelere ihtiyaç duyulmuştur. Ahmet Cevdet Paşa, bu mahkemelerin kuruluşunda tereddüdü olan ulema sınıfını nasıl ikna ettiğini mealen şu şekilde aktarmaktadır:

*“Dîvânın (Divân-ı Ahkâm-ı Adliye) teşkili sıralarında, bazı âlim geçinen cahiller “bunca mehâkim-i şer'îye var iken mecâlis-i nizâmîye teşkiline ne hâcet var idi?” diye itiraz ederlerdi. Bu itirazlar kulağıma gelince Divân-ı Ahkâm-ı Adliye'nin bir umumi oturumunda Celâleddin-i Devvânî'nin Def'-i Mezalim risalesini tercüme ederek îrâd ettim.”*⁹³

⁹⁰ Ekinci, E. Buğra, “Osmanlı Devleti'nde Mahkemeler ve Kadılık Müessesesi Literatürü”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. III, Say. 5, 2005, s. 417.

⁹¹ Akiba, Jun, “Kadılık Teşkilatında Tanzimat'ın Uygulanması: 1840 Tarihli Ta'limname-i Hükkâm”, *Osmanlı Araştırmaları*, Say. XXIV, 2007, s. 17.

⁹² Ebu'lula Mardin, *Medeni Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2009, s. 230.

⁹³ Ahmet Cevdet Paşa, *Tezâkir*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991, C.IV, s. 85.

Ahmet Cevdet Paşa, nizamiye mahkemelerinin kuruluşuna dair yine ünlü bir âlim Celaleddin Devvânî'nin⁹⁴ “*Risâle der Divân-ı Mezâlim*” adlı risalesini öne sürerek itirazların önüne geçmiştir. İslam devletlerinde ilk dönemlerden itibaren yüksek yargı vazifesini yerine getiren “*mezâlim*” adlı bir oluşumun varlığı bilinmektedir.⁹⁵ Mezâlim divanları normal mahkemeler tarafından karara bağlanmakta zorlanılan davalar ve idari şikayetler için kurulmuşlardır. Bu divanlara başkanlık yapan halifelerin, karara bağlanmış davaları temyiz ettikleri de bilinmektedir. Divân-ı Ahkâm-ı Adliye'nin de üst kademedeki bazı memurların yargılamalarını yapması ve nizamiye mahkemelerinin kararlarını denetleyecek olması sebebiyle mezâlim divanlarına benzerliği söz konusudur.⁹⁶

Celâleddin Devvânî, risalesinde şer'îye mahkemelerine rağmen *Divân-ı Mezâlim*'in gerekliliğini mealen şu maddelerle savunmuştur:

- 1- *Divan-ı Mezalim*'in vazifesi, kadı ve muhtesibin yerine getirmekten aciz kaldığı şer'î hükümleri yerine getirmektir.
- 2- Kadının hüküm veremeyeceği bazı hususları görüşüp karara bağlamak da *Divan-ı Mezalim*'in vazifelerindedir. Mesela:
 - a) *Divan-ı Mezalim* hâkimi, bir hususta şüpheye düştüğü takdirde “*bu mal senin eline nereden geçti?*” sorusunu sorabilir. Haksızlık yapan şahsı bu şekilde soru sorarak sıkıştırıp ortaya çıkan ipuçları ile hakikat ne ise onu ortaya çıkarmaya çalışabilir. Bir tarafı tedip edip, ortalığı karıştıranı tehdit edebilir. Kadı ise bu gibi durumlarda hemen hüküm vermek durumundadır. İki tarafın da rızası olmadan hükmü ertelese günahkâr olmuş olur.
 - b) *Divan-ı Mezalim* hâkimi, iki tarafın arasını bulmak için meseleyi arabuluculara havale edebilir. Kadı ise iki taraf da razı olmadıkça bunu yapamaz.
 - c) *Divan-ı Mezalim* hâkimi, şüphelendiği takdirde şahitlere yemin ettirir ve dava zabıt altına alınmamış olsa bile şahitleri dinleyebilir. Kadı ise dava zabıt altına alınmadan dinleyemez.
 - d) *Divan-ı Mezalim* hâkimi, duruşma esnasında davacının adil şahitler ile tescil edilmiş bir senet gibi delilleri var ise şahitleri getirtmek suretiyle inkârcıyı korkutarak inkârından vazgeçirmek veya davalıdan kefil almak gibi tetkikata başvurabilir. Lüzum gördüğü takdirde ihtilafı malı getirtip “*bu mal senin eline nereden geçti?*” diye sorabilir. Bu soruyu sormak Hanefî mezhebine göre geçerli (*caiz*) değilse de Maliki mezhebine göre geçerli olmakla hâkim bunu uygulayabilir. Kadı ise kendi mezhebine göre geçerli olanla değil gerekli (*vacip*) olanla amel etmekle mükellef olduğu için Hanefî mezhebine göre hareket etmek durumundadır. Yani bu soruyu soramaz. Kendi mezhep imamının görüşüne muhalif hareket etmesi doğru değildir.
 - e) Sözün doğrusu budur ki eğer *Divan-ı Mezalim* olmazsa pek çok Müslümanın hakkı zayi olur. Yalan söyleyebilenler (*Ehl-i tezvîr*) insanların haklarını ve mallarını istila

⁹⁴ Anay, Harun, “Devvânî”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. IX, 1994, s. 257.

⁹⁵ Yeniçeri, Celal, “Mezâlim”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XXIX, 2004, s. 515.

⁹⁶ Aydın, Mehmet Akif, “Divân-ı Ahkâm-ı Adliyye”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. IX, 1994, s. 387.

edebilirler. Kadıya başvurduklarında -ki başvuranlar ekseriya adil olmazlar- dava zaptı iddiasında dolaşır dururlar. Zaman olur ki uzun müddet dava zabıt altına alınamaz. Zabıt işlemi gerçekleştirilince bu sefer de şahitlik meselesinde işi uzatırlar. Bir müddet de bu hususta oyalandıktan sonra iş temize çıkarma (*tezkiye*) bahsinde tıkanıp kalır. Çoğu zaman ufacak bir duruşma mevzusu uzar gider. Çünkü, bu zamanın insanı fasittir. Çoğu insanda Allah korkusu yoktur. Lakin ceza uygulamaya yetkili olan adil hâkimden korkarlar. Onun işi ele aldığını gördüklerinde hile ve yalanı azaltırlar.⁹⁷

1864 tarihli “*Vilayet Nizamnamesi*”⁹⁸ ile vilayet, liva, sancak, kaza, nahiye ve köy şeklinde idari bölümlere ayrılan Osmanlı Devleti, yargı teşkilatında da düzenlemeye gitti. Bu düzenlemeye göre nahiyelerde ihtiyar meclisi (*sulh meclisleri*), kaza merkezlerinde dava meclisleri (*meclis-i deâvî*), sancak merkezlerinde hukuk işleri için temyiz-i hukuk meclisi, ceza işleri için Cinayet Meclisi kuruldu. Bu iki tür mahkemelerin yükseği olarak vilayet merkezlerinde yine aynı adlarla istinaf mahkemeleri kuruldu. Daha sonra bu iki mahkeme birleştirilerek “*divan-ı temyiz*” oluşturuldu.⁹⁹

Kurulan yeni mahkemelerde, toplu hâkim usulü benimsendi. Nahiyelerde teşkil olunan sulh meclisleri, her sınıftan toplum arasından seçilecek olan en azı üç olmak üzere en fazla on iki üyeden oluşacaktır. Nahiyede bulunan imam ile diğer milletlerin ruhani reisleri, meclisin tabii üyeleri olacaklardır. Kazalarda teşkil olunan dava meclisleri, kadının başkanlığında üçü Müslüman üçü gayrimüslim halk tarafından seçilecek altı üyeden oluşacaktır. Sancaklarda kurulan hukuk ve cinayet temyiz mahkemeleri de aynı şekilde altışar -kadı dâhil yedi- üyeden oluşacaklardır. Bu mahkemede ayrıca merkezden atanan bir de memur bulunacaktır.¹⁰⁰

1864 tarihinde yayınlanan “*Vilayet Nizamnamesi*” ile teşkil olunan mahkemeler belli bir hiyerarşiye tabi tutulmuştur. Sancak merkezlerindeki temyiz meclisleri, sancak dâhilindeki tüm kazalarda teşkil olunan dava meclislerinin temyiz merciidir. Vilayet merkezlerinde teşkil olunan divan-ı temyiz ise vilayete bağlı sancaklardaki kararların temyizine bakacaktır.¹⁰¹ 1837 yılında Tanzimat programlarının takibi amacıyla kurulan *Meclis-i Vâlây-ı Ahkâm-ı Adliye* 1868 yılında ikiye ayrıldı. Kanunları hazırlama yetkisi ve idari yargı yetkisine sahip olan meclise “*Şûrây-ı Devlet*”, adli yargılama yetkisi ile görevli olan meclise de “*Divan-ı Ahkâm-ı Adliye*” adları verildi.¹⁰²

1879 tarihinde yürürlüğe giren “*Mehâkim-i Nizamiyenin Teşkilatı Kanunu*”¹⁰³ ile nizami mahkemelerin teşkilatlanması kesin olarak tamamlandı. Bu düzenlemeye göre; sancak merkezleri

⁹⁷ Ahmet Cevdet Paşa, *a.g.e.*, C.IV, s. 88-89.

⁹⁸ “Teşkilat-ı Vilayet Nizamnamesi”, *Düstur*, I. Tertip, C.I, s. 608 18 Safer 1284.

⁹⁹ Ekinci, *Osmanlı Mahkemeleri...*, s. 194.

¹⁰⁰ Durhan, İbrahim, “a.g.m.”, C. XII, Say. 3-4, 2008, s. 81.

¹⁰¹ Ekinci, *Osmanlı Mahkemeleri...*, s. 191.

¹⁰² Ekinci, *Osmanlı Mahkemeleri...*, s. 167.

¹⁰³ “Mehâkim-i Nizamiyenin Teşkilatı Kanunu”, 27 Cemaziyelahir 1296, *Düstur*, I. Tertip, C. IV, s. 235.

dışındaki her kazada “*Kaza Bidayet Mahkemeleri*”, vilayet merkezlerinin dışındaki her sancakta “*Merkez Bidayet Mahkemeleri*”, her vilayet merkezinde de bir “*İstinaf Mahkemesi*” kuruldu.

Nizamiye Mahkemelerinin kurulmasından sonra da şer’îye mahkemeleri ve cemaat mahkemeleri varlıklarını devam ettirdiler. Ahval-i şahsiye ile alakalı (evlenme, boşanma, miras vs.) meselelere bu mahkemeler bakmaya devam ettiler. Bu hususlarda nizamiye mahkemelerinin herhangi bir yetkisi mevcut değildi. Ticari davalara da ticaret mahkemeleri bakmaya devam etti. Ancak ticaret mahkemelerinin olmadığı yerlerde bu hususlara nizamiye mahkemeleri yetkili kılındı.¹⁰⁴

1879 yılında kabul edilen diğer bir kanun¹⁰⁵ ile ticaret mahkemeleri ve nizamiye mahkemelerinin yargılama işlemlerinde bazı düzenlemeler yapıldı. Kanun; Şûrây-ı Devlet azaları tarafından, İtalyan ve Fransız mevzuatı ile birlikte Mecelle’nin ilgili hükümlerinden yararlanılarak hazırlandı.¹⁰⁶ Ekinci’ye göre Mecelle Cemiyeti tarafından hazırlanan taslağın kanundaki ağırlığı büyüktür. Bu sebepten kanunun Avrupa’dan alınan kanunlar ile birlikte değil yerli kanunlar sınıfında değerlendirilmesi gerekmektedir.¹⁰⁷

Yapılan yeni düzenlemeler, şer’îye mahkemeleri ile nizamiye mahkemeleri arasında görev dağılımının kesinleşmesine yetmedi. Şer’îye mahkemelerinin, her türlü hukuki meseleye bakma hususundaki alışkanlığına bir anda mani olunamadı. Bu mahkemeler, kendilerine gelen her türlü konu hakkında hüküm vermeye devam ettiler. Hatta nizamiye mahkemelerinin hüküm verdiği konularda dahi kendi hükümlerini vermekten çekinmediler. Mahkemeler arasındaki bu karışıklığa bir nihayet vermek için 1888 tarihinde bir ferman¹⁰⁸, 1914 tarihinde bir nizamname¹⁰⁹ yayınlandı.

Son nizamnameye göre mahkemeler arasındaki görev dağılımı şu şekilde oldu. Ticaret, ceza ve gayrimenkul malların tasarrufu ile bunların intikal, taksim, borç olarak alınıp verilmesi, vergi, zarar ve ziyan, iltizam, imtiyaz ve mukaveleleri ile Kitab-ı Hacr hariç Mecelle ve diğer kanun ve nizamnameler ile belirtilen tüm hususlar nizamiye mahkemelerinde görülecektir. Bunların haricinde kalan vakıflar ile alakalı hususlar, hacr’e tabi tutulma ve hacr’in kaldırılması (Bir kimseyi, kanunun kabul ettiği bir sebeple kendi malını ve haklarını istediği gibi kullanmaktan menetme), vasiyet, yetim mallarının tasarrufu, miras taksimi ve diğer şer’î davalara şer’îye mahkemeleri bakacaktır.¹¹⁰ Nizamiye mahkemeleri, Osmanlı Devleti’nden sonra da bir müddet varlığını sürdürmüştür.

¹⁰⁴ “Meclis-i Mebûsânın İctimâında Kanuniyeti Teklif Olunmak Üzere Mehâkim-i Nizamiyenin Teşkilatı Kanun-ı Muvakkatıdır”, *Düstur*, I. Tertip, C. IV, s. 236-237.

¹⁰⁵ “Usul-ı Muhakeme-i Hukukiye Kanun-ı Muvakkatı”, *Düstur*, I. Tertip, C. IV, s. 257, 2 Receb 1296.

¹⁰⁶ Ülker, İbrahim, “1879 Usul-i Muhakeme-i Hukukiyye Kanun-ı Muvakkatı’nda İmza ve Mühre İtiraz ve İtirazın İncelenmesi”, *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. XXIV, Say. 2, 2016, s. 93.

¹⁰⁷ Ekinci, E. Buğra, *Ateş İstidası*, Filiz Kitabevi, İstanbul, 2001, s. 167.

¹⁰⁸ “Mehakim-i Şer’îye ve Nizamiyenin Tefrik-i Vezaif-i Hakkında İrade-i Seniyye”, *Ceride-i Mehâkim*, 440/2, Şaban 1305.

¹⁰⁹ “Mehakim-i Şer’îye ve Nizamiyenin Tefrik-i Vezaifi Hakkında Nizamname”, *Düstur*, II. Tertip, C. VI, s. 1334, 23 Zilkade 1332.

¹¹⁰ “Mehakim-i Şer’îye ve Nizamiyenin Tefrik-i Vezaifi Hakkında Nizamname”, *Düstur*, II. Tertip, C. VI, s. 1334, 23 Zilkade 1332.

Lozan Konferansı günlerinde -batılı diplomatların tüm çekincelerine rağmen- hukuk alanındaki çok başlılığın giderilmesi için çalışmaların başlatıldığı görülmektedir. Bozkurt'a göre batılıların isteği, *herkese uygulanabilir modern kanunların kabul edilmesi değil; hukuktaki kargaşa devam ettirilerek ve bundan yararlanılarak devletin iç işlerine müdahale yolunun açık tutulmasıdır*.¹¹¹ 1923 tarihinde *Heyet-i Temyiziye Merkezinin Eskişehir'e Nakline ve Teşkilatının Tevsîine Dair Kanun*¹¹² ile nizamiye mahkemelerinin bu kanuna aykırı hükümleri yürürlükten kaldırılmıştır. 8 Nisan 1924 yılında çıkarılan yeni kanun¹¹³ ile hem şer'îye mahkemeleri hem de istinaf mahkemeleri kaldırılmış böylece nizamiye mahkemelerinin varlığı da son bulmuştur.¹¹⁴ Kanunda, *yargı birliği* gerekçe olarak öne sürülmüştür.

SONUÇ

Osmanlı mahkemeleri, başlangıcı İslam'ın ilk dönemlerine kadar uzanan şer'î yargılama usulünün zamanla kurumsallaşmış ve tekamül etmiş halidir. Kendinden önceki İslam devletlerinden olduğu gibi özellikle Anadolu Selçuklu Devleti'nden önemli bir hukuki miras devraldığı görülmektedir. Osmanlı mahkemelerinde şer'î ve örfî hukuk problemleri tek bir kadı tarafından karara bağlandılar. Hangi eğitim seviyesindeki alimin hangi mahkemelere atanacağı nizamnamelerle belirlendi. Görevden alınmalarını gerektirecek bir hataları olmadığı müddetçe sadece bir diğer görev yerine tayin için vazifelerinden ayrılarak İstanbul'a gelip ilmî faaliyette buldukları bilinmektedir. Osmanlı İmparatorluğu'nda şer'î mahkemeler, Tanzimat'a kadar asli mahkemeler olarak kaldılar. İdare, ceza, hukuk davaları dahil her türlü davaya baktılar.

İmparatorluk dahilindeki gayrimüslim (*zimmî*) vatandaşların şer'îye mahkemelerine müracaatları mümkün olmakla birlikte adli işlemleri cemaat mahkemeleri tarafından idare olundu. Ahval-i şahsiye alanında kendi hukuklarını icrada serbest olan gayrimüslim vatandaşlar, ceza hukuku ile alakalı durumlarda kadı huzurunda yargıldılar. Gayrimüslimlere tanınan bu ayrıcalıkların diğer devletlerin müdahale aracına dönüşmesi, devlet idarecilerini önlem almaya sevk etti. Tanzimat Fermanında işlenen eşitlik prensibi ile dinî tabiiyetlerin çıkar unsuru yapılmasının önüne geçilmeye çalışıldı. Çeşitli tarihlerde yayımlanan nizamnamelerle, dini toplulukların davalarında yetkili olacak mahkemeler ve bunların uyacakları kurallar belirlendi. 1917 yılında kabul edilen *Hukûk-ı Âile Kararnamesi* ile cemaat mahkemelerinin yargılama yetkileri kaldırıldı. Kararnamede her din için ayrı kurallar belirlendi.

Osmanlı vatandaşı olmayıp bir şekilde Osmanlı topraklarında yargılanması gereken gayrimüslim vatandaşların (*müste'men*) yargılanmaları, tabi oldukları devletlere ait konsolosluklar tarafından icra edildi. Kanuni döneminde Fransa'ya verilen kapitülasyonlarla tanınan bu ayrıcalık, ilerleyen dönemlerde diğer devletlere de tanındı. Yabancıların ceza almaları durumunda kendi

¹¹¹ Bozkurt, Gülnihal, *a.g.e.*, s. 181.

¹¹² "Heyet-i Temyiziye Merkezinin Eskişehir'e Nakline ve Teşkilatının Tevsîine Dair Kanun", TBMM Zabıt Ceridesi, C. III, s. 393, 5 Rebiülahir 1342.

¹¹³ "Mehâkim-i Şer'iyenin İlgasına ve Mehâkim Teşkilatına Dair Muaddil Kanun", 4 Ramazan 1342, *Düstur*, III. Tertip, C. V, s. 403.

¹¹⁴ Kenanoğlu, M. Macit, "Nizâmiye Mahkemeleri", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XXXIII, 2007, s. 185.

devletlerine ait hapisanelerde kalmaları, tercümansız tutuklama yapılamaması gibi hususlar adli alanda Osmanlı egemenliğine zarar verdi. 1914 yılında yayınlanan talimatname ile yabancıların yargılanmalarında konsolosluk müdahalesinin kabul edilmeyeceği ve hapis durumunda sadece Osmanlı hapisanelerinin kullanılacağı belirtildi. 1915 yılında ise yabancılara ait her türlü hukuki, ticari ve cezai davalarda Osmanlı mahkemelerinin yetkili olduğu ilan edildi.

Osmanlı devletinin uzun yıllar güçlü bir devlet olarak kalabilmesinin arkasında, idareci ve askeri sınıftaki liyakat ile devlet kurumlarının mükemmele yakın işleyişi yatmaktadır. Adliye teşkilatı da kendinden önceki devletlerin mirasını tekamül ettirerek devam ettirmeyi başarabildi. Bu ilerleme kapalı toplumlar için yeterli olabileceken dış dünya ile bağlantıları kuvvetli ve çeşitli milletleri içerisinde barındıran Osmanlı İmparatorluğu için zamanla yetersiz gelmeye başladı. İmparatorluğun, batıdaki ekonomik ve sosyal gelişmelere ayak uyduramayarak güç kaybetmesi, askeri açıdan olduğu gibi idari, ekonomik ve hukuki açılardan da zayıflamasına yol açtı. Yabancılarla en çok temas alanı olan ticaret alanında Avrupa iktisadi politikaları kabul edilmeye başlandı. Avrupa devletleri ile yapılan ticaret sözleşmeleri, çeşitli hukuki problemleri de beraberinde getirdi. Batı dünyasının kullandığı ticari adet ve uygulamalara yabancı kalan şer'îye mahkemeleri bir zaman sonra problemlere çözüm üretmekte zorlanmaya başladı. Ticari davaların, tüccar arasında oluşturulan özel meclislerde karara bağlanmasına çalışıldı. 1860'ta yayınlanan Ticaret kanunu ile ticaret mahkemelerinin kurulmasına yönelik ilk adım atıldı. Ticaret mahkemeleri, şeyhülislamlıktan bağımsız yargılama yapabilmeleri sebebiyle, daha sonra kurulacak olan nizamiye mahkemelerinin kabul görmesini sağladı.

Son yüzyıl; imparatorluktaki problemlerin iyice belirginleştiği, ıslahat fikirlerinin yöneticiler arasında iyice kabul gördüğü bir dönemdir. Tanzimat Dönemi ile birlikte yaygınlaşan dini uyruklar arası eşitlik anlayışı ve batıdan iktibas edilen birtakım kanunlar, nizamiye mahkemelerinin kuruluşuna neden oldu. Yeni mahkemelerin kurulması ve kanunlaştırma faaliyetlerinin başlaması, adliye teşkilatındaki yeniliklerin iki ana eksenini oluşturdu. Tanzimat ile başlayan ıslahat hareketi, Osmanlı mahkeme teşkilatı için önemli bir dönüm noktasıdır. Bu döneme kadar tek hakimli ve tek dereceli olarak hizmet veren mahkemeler, yerlerini toplu hakim usulüne bırakmaya başladı. Yine bu dönemden itibaren şer'îye mahkemelerinin hukuk ve ceza davalarındaki yetkileri daraltıldı, yerlerini nizamiye mahkemeleri doldurmaya başladı. Üst mahkeme vazifesi gören Divan-ı Hümayun'un yerini bu dönemde Divan-ı Ahkam-ı Adliye, Şuray-ı Devlet ve Meclis-i Tetkikat-ı Şer'îye gibi kurumların aldığı görülmektedir. 1888 ve 1914 tarihli düzenlemeler ile şer'îye ve nizamiye mahkemelerinin görev dağılımları netleştirilmeye çalışıldı. Ticaret, ceza ve Mecelle'nin (hacr bahsi hariç) kanun maddelerinin nizamiye mahkemelerinde görülmesi kararlaştırıldı. Vasiyet, miras taksimi ve diğer şer'î davalar şer'îye mahkemelerine bırakıldı. Her iki tarafla alakası olan davalar ise ihtilaf mevzuu olmaya devam etti. Lozan Konferansı döneminde ve sonrasında alınan kararlar ile yargı birliğinin sağlanması amacıyla istinaf mahkemeleri ve şer'î mahkemeler kaldırıldı. Mahkemelerde meydana gelen bu çok başlılık, daha sonra tekrar ettirilmeyecek bir tecrübe olarak tarihteki yerini aldı.

KAYNAKÇA

Arşiv

BOA. DH. HMSŞ., Dahiliye, Hukuk Müşavirliği, 9/71.

BOA. Y. PRK. A., Yıldız, Sadaret, 1/72.

BOA.İ.MMS., İrade, Meclis-i Mahsus, 4/155.

İSAM. MŞH. Nüvvab Defterleri, 144/2.

Kitap ve Makale

Ahmet Cevdet Paşa, *Tezahir*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991, C. IV.

Akgündüz, Ahmet, *Mukayeseli İslam ve Osmanlı Hukuku Külliyyatı*, Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Diyarbakır, 1986.

Akiba, Jun, “Kadılık Teşkilatında Tanzimat’ın Uygulanması: 1840 Tarihli Ta’limname-i Hükkam”, *Osmanlı Araştırmaları*, Say. XXIV, 2007, ss. 10-40.

Akman, Ahmet, “Tanzimat Sonrası Osmanlı Usul Hukukundaki Gelişmeler”, *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. VIII, Say. 1, ss. 431-450.

Aksoy, Kemal Faruk, *Medresetü’l-Kudat ve Türk Hukuk Eğitimindeki Yeri*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Kırıkkale Üniversitesi Tarih Bölümü, 2023.

Anay, Harun, “Devvânî”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. IX, 1994, ss. 257-262.

Aydın, M. Akif, “Mahkeme”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XXVII, 2003, ss. 341-344.

Aydın, M. Akif, “Ahvâl-i Şahsiyye”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. II, 1989, ss. 192-193.

Aydın, Mehmet Akif, “Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. IX, 1994, ss. 387-388.

Berkes, Niyazi, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2002.

Berki, Ali Himmet, “İslam’da Kaza Tarihi”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. XVII, s. 1, 1969, ss. 153-167.

Bozkurt, Gülnihal, “İslam Hukukunda Zimmilerin Hukuki Statüleri”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. III, Say. 1-4, 1987, ss. 115-155.

Bozkurt, Gülnihal, “Türk Hukuk Tarihinde Azınlıklar”, *A.Ü.H.F.D.*, C. XLIII, Say. 1 – 4, ss. 49-59.

Bozkurt, Gülnihal, *Batı Hukukunun Türkiye’de Benimsenmesi: Osmanlı Devleti’nden Türkiye Cumhuriyeti’ne Resepsiyon Süreci (1839-1939)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2020.

- Cin, Halil, Gül Akyılmaz, *Türk Hukuk Tarihi*, Sayram Yayınları, Konya, 2020.
- Demir, Özge, “İslam Hukukunda Zimmet Sözleşmesinin Hukuki Kapsamı ve Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Görünümü”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, C. LXXII, Say. 1, 2014, ss. 739-758.
- Durhan, İbrahim, “Tanzimat Döneminde Osmanlı Yargı Teşkilatındaki Gelişmeler”, *E.Ü.H.F.D.*, C. XII, Say. 3-4, ss. 55-111.
- Ebu'lula Mardin, *Medeni Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2009.
- Ekinci, E. Buğra, “Osmanlı Devleti’nde Mahkemeler ve Kadılık Müessesesi Literatürü”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. III, Say. 5, 2005, ss. 417-440.
- Ekinci, E. Buğra, *Ateş İstidası*, Filiz Kitabevi, İstanbul, 2001.
- Ekinci, E. Buğra, *Hukukun Serüveni*, Arı Sanat Yayınları, İstanbul, 2011.
- Ekinci, E. Buğra, *Osmanlı Mahkemeleri: Tanzimat ve Sonrası*, Arı Sanat Yayınları, İstanbul, 2017.
- Feraşirli Mehdi, *İmtiyâzât-ı Ecnebiyenin Tatbikât-ı Hâzırası*, Matbaa-i Avnizade Cemil, Samsun, 1325.
- Gönen, Yasemin Saner, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Yabancıların Adli Ayrıcalıkları”, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 1998.
- Gür, A. Refik, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Kadılık Müessesesi*, İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2014.
- İmamoğlu, Hüseyin Vehbi, “19. Yüzyılın Başında Osmanlı Adliye Teşkilatının Yenilenme Sürecine Medeniyet Algısının Etkisi”, *Studies of the Ottoman Domain*, C. IV, Say. 7, Ağustos 2014, ss. 1-17.
- İnalçık, Halil, “İmtiyâzât”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XXII, 2000, ss. 245-252.
- İpşirli, Mehmet, “İkinci Divanı”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XII, 2000, ss. 26-27.
- Kayar, Betül, “Osmanlı Yargı Teşkilatında Naib”, *Yıldırım Beyazıt Hukuk Dergisi*, Say. 1, 2020, ss. 189-234.
- Kenanoğlu, M. Macit, “Nizâmiye Mahkemeleri”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XXXIII, 2007, ss. 185-188.
- Konan, Belkıs, “Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumuna İlişkin Bir Değerlendirme”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. LXIV, Say. 1, 2015, ss. 171-194.
- Koral, Rabi, “Yeni ve Eski Hukukumuzda Tahkim”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, İstanbul, C. XIII, Say. 1, 1947, ss. 193-218.

Kurdakul, Necdet, *Osmanlı Devleti'nde Ticaret Antlaşmaları ve Kapitülasyonlar*, Döler Neşriyat, İstanbul, 1981.

Mecelle Cemiyeti, *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye*, Matbaa-i Osmaniye, 1300.

Mumcu, Ahmet, “Dîvân-ı Hümayûn”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. IX, 1994, ss. 430-432.

Ortaylı, İlber, *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti'nde Kadı*, Kronik Yayınları, İstanbul, 2021.

Ortaylı, İlber, “Kadı”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XXIV, 2001, ss. 69-73.

Otacı, Cengiz, *Hukukun Laikleşme Serüveni*, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2012.

Özkan, Mustafa, “Medine Vesikası”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. EK-2, 2019, ss. 212-215.

Özkorkut, Nevin Ünal, “Kapitülasyonların Osmanlı Devleti'nin yargı yetkisine Getirdiği Kısıtlamalar”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. LIII, Say. 2, 2004, ss. 83-94.

Soykan, Tankut T., *Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimler*, Ütopya Yayınları, İstanbul, 2000.

Timur, Taner, *(Kuruluş ve Yükseliş Döneminde) Osmanlı Toplumsal Düzeni*, A.Ü.S.B.F. Yayınları, Ankara, 1979.

Yeniçeri, Celal, “Mezâlim”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XXIX, 2004, ss. 515-518.

Ülker, İbrahim, “1879 Usul-i Muhakeme-i Hukukiyye Kanun-ı Muvakkati'nde İmza ve Mühre İtiraz ve İtirazın İncelenmesi”, *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. XXIV, Say. 2, 2016, ss. 93-109.

Nizamname ve Kanunnameler

“Bi'l-Umum Mehâkim-i Şer'îye Hakkında Müceddeden Kaleme Alınan Nizamname”, 16 Safer 1276, *Düstur*, I. Tertip, C. I, s. 301.

“Bilumum Mehakim-i Şer'îye ile Merbûtatının Adliye Nezaretine Tahvil-i İrtibatı Hakkında Kanun”, 18 Cemaziyelevvel 1335, *Düstur*, II. Tertip, C. IX, s. 270.

“Bilumum Mehâkim-i Şer'îyenin Makam-ı Meşihate İade-i İrtibatına Dair Kararname”, 14 Şaban 1338, *Takvim-i Vekâyi'*, No: 3847.

“Dersâadet Ermeni Patriğinin Sûret-i İntihâbı (Ermeni Patrikliği Nizâmâtı)”, *Düstur*, I. Tertip, C. II, s. 938.

“Divan-ı Ahkâm-ı Adliye Nizamname-i Esasisi”, 8 Zilhicce 1284, *Düstur*, I. Tertip, C. I, s. 325.

“Hahamhâne Nizamnâmesi”, *Düstur*, I. Tertip, C. II, s. 962.

- “Hukuk-ı Aile Kararnamesi”, 8 Muharrem 1336, *Düstur*, II. Tertip, C. IX, s. 762.
- “Hukuk-ı Aile Kararnamesinin İlgâsı Hakkında Kararnâme”, 1337, *Düstur*, II. Tertip, C. XI, s. 299
- “Hükkâm-ı Şer’î ve Me’mûrîn-i Şer’iye Kânûn-ı Muvakkatı”, 19 Cemaziyelevvel 1331, *Düstur*, II. Tertip, C. V, s. 352.
- “İmtiyâzât-ı Ecnebiyenin (Kapitülasyon) İlgâsı Hakkında İrade-i Seniyye”, *Düstur*, II. Tertip, C. VI, s. 1273.
- “Kanûn-ı Esâsî”, 7 Zilhicce 1293, *Düstur*, I. Tertip, C. IV, s. 2.
- “Kanunname-i Ticaret”, *Düstur*, I. Tertip, C. I, s. 375.
- “Meclis-i Mebûsânın İctimâında Kanuniyeti Teklif Olunmak Üzere Mehâkim-i Nizamiyenin Teşkilatı Kanun-ı Muvakkatıdır”, *Düstur*, I. Tertip, C. IV, s. 236-237.
- “Mehâkim-i Nizamiyece Taht-ı Hükme Alınan Hukuk-ı Şahsiye Davalarının Mehâkim-i Şer’iyede Men-i İstimâi Hakkında İrade-i Seniyye”, 14 Cemaziyelevvel 1327, *Düstur*, II. Tertip, C. I, s. 193.
- “Mehâkim-i Nizamiyenin Teşkilatı Kanunu”, 27 Cemaziyelahir 1296, *Düstur*, I. Tertip, C. IV, s. 235.
- “Mehâkim-i Şer’iye ve Nizamiyenin Tefrik-i Vezâif-i Hakkında Nizamnâme”, 23 Zilkade 1332, *Düstur*, II. Tertip, C. VI, s. 1334.
- “Mehâkim-i Şer’iyenin İlgâsına ve Mehâkim Teşkilatına Dair Muaddil Kanun”, *Düstur*, III. Tertip, C. V, s. 403.
- “Memâlik-i Osmaniye’de Bulunan Ecnebilerin Hukuk ve Vezâifi Hakkında Kanûn-ı Muvakkat”, *Düstur*, II. Tertip, C. VII, s. 458.
- “Nüvvab Hakkında Nizamname”, BOA. A.) DVN. MKL., Sadaret, Mukavelenameler, 73/18.
- “Mehakim-i Şer’iye ve Nizamiyenin Tefrik-i Vezâif-i Hakkında İrade-i Seniyye”, *Ceride-i Mehâkim*, 440/2, Şaban 1305.
- “Mehakim-i Şer’iye ve Nizamiyenin Tefrik-i Vezâifi Hakkında Nizamname”, *Düstur*, II. Tertip, C. VI, s. 1334, 23 Zilkade 1332.
- “Heyet-i Temyiziye Merkezinin Eskişehir’e Nakline ve Teşkilatının Tevsîine Dair Kanun”, TBMM Zabıt Ceridesi, C. III, s. 393, 5 Rebiülahir 1342.
- “Rum Patrikhanesi’nin İmtiyâzât-ı Kadîme-i Mezhebiyesinin İdâme-i Mahfûziyeti Hakkında İrade-i Seniyye”, *Düstur*, (yeni harflerle) I. Tertip, C. VI, s. 854.
- “Şûrây-ı Devlet Nizamname-i Esasisi”, 8 Zilhicce 1284, *Düstur*, I. Tertip, C. I, s. 703.
- “Teşkilat-ı Vilayet Nizamnamesi”, *Düstur*, I. Tertip, C.I, s. 608.

“Ticaret Kanunname-i Hümayununa Zeyl”, *Düstur*, I. Tertip, C. I, s. 445.

“Usul-ı Muhakeme-i Hukukiye Kanun-ı Muvakkatı”, *Düstur*, I. Tertip, C. IV, s. 257.

“Usul-ı Muhâkeme-i Şer’iye Kararnamesi”, 8 Muharrem 1336, *Düstur*, II. Tertip, C. IX, s. 783.

“Usul-ı Muhakeme-i Ticarete Dair Nizamname”, *Düstur*, I. Tertip, C. I, s. 780.